

թոռոյ, իրր իր սեպհանութիւնը: Դարանաղցին Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն մըզկիթի վերածման թուականին՝ երրորդ անգամ ըլլալով երուսաղէմ կը գտնուէր 1625-1628 թուականներուն:

Վերե տեսանք այն կարեւոր ծառայութիւնը զոր Դարանաղցին կատարեց Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն ընդարձակման եւ վերանորոգութեան կարեւոր գործին մէջ, ինչպէս ինքը կը վկայէ թէ՛ իր երկասիրութեան ու թէ իր իսկ ձեռքովը գրած ու Ս. Հրեշտակապետ պահուած Յիշատակարանին մէջ: Այդ անձնուէր եկեղեցականը թէ՛ կէօմբուկի եւ թէ Պալաթու այս երկու եկեղեցիներու նորոգութեամբ ու ստացման ծանր գործով գրադած ու սատարած ըլլա-

լով՝ Ս. Հրեշտակապետի երեքհարիւրամեակը գեղեցիկ առիթ մ'է անոր կոտրած սրտին իրր թեթեւցում պատշաճ տօնակատարութեամբ մը պանծացնել անոր յիշատակը. մասնաւորապէս Պալաթու քահանայական դասու մասնակցութեամբ ազօթել անոր հոգւոյն հանգստեան համար եւ այս երեքհարիւրամեակին առթիւ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ գաւթին մէջ կամ այլուր քանդակազարդ խաչքար մը զետեղել, անոր վրայ արձանադրելով եկեղեցւոյ առաջին վերաշինութեան թուականը Գրիգոր վրդ. Դարանաղցիին անունին հետ: Աս կ'ըլլայ արդար հատուցումը վաստակաւոր եկեղեցականին համար:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ԷՔԻՍԱՆՑՔԻՆ ՎՐԱՅ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՌՆՁԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Իրազնկ ստորագրութեամբ վերջերս Յուսարեի մէջ երեցան մի քանի բանասիրական գրութիւններ, Սպահանէն գրուած, մեծ մասամբ հայ ազատագրութեան շարժման սկզբնական ժամանակամիջոցին վերաբերեալ:

Այս նկարագրով եւ ձգտումով «Երկսիւն եւ նեմ անեմ» խորագրով Յուսարեի Յուլիս 10 թիւին մէջ հրատարակուած էր յօդուած մը:

Այդ յօդուածին մէջ երկու տեղ կը յիշատակուէր անունը Սեփիսմոս Սարմասեցի կաթողիկոսին որ ըստ յօդուածագրին տեսութեան պաշտօնավարած էր 1541—1547:

Արդ, քանի որ Իրազնկ գիտէ թէ Ստեփանոս Սարմասեցի պատգամաւորութեան մը գլուխը անցած ճամբորդած է դէպի Եւրոպա պետութեանց ղուռները բաղխելու իր հօտին փրկութեան համար, պէտք էր գիտնար նաև անոր առաքելութեան թուականը, որ եթէ ճշգրտւած ըլլար անմիջապէս պիտի տեսնար թէ իր տուած թուականները կը հակասեն այն պատմական անցքերուն որոնց ակնարկութիւն կ'ընէ ինքն:

Մեզի անձանթ կը մնայ թէ ի՞նչ աղբիւրէ քաղած է Իրազնկ իր տեղեկութիւնները, սակայն բացորոշ է թէ անոնց մէջ երկու կարեւոր սխալներ սպրդած են:

Անոնցմէ առաջինը Ստեփանոս Սարմասեցի կաթողիկոսին պաշտօնավարութեան տեղադրութիւնն է, որ ինքն նշանակած է 1541 էն 1547 եւ երկրորդը՝ այն որ կաթողիկոսը Եւրոպայէն դարձած է Հայաստան իր աթոռը եւ շարունակած իր պաշտօնը:

Օրմանեան իր Ազգայաբնութիւն մէջ Ստեփանոս Սարմասեցիի պաշտօնավարութեան տեղադրութիւնը 1541 էն մինչեւ 1567, քսան տարի աւելի կ'երկարաձգէ, (տես էջ 2247) ասոր համար ներկայացնելով ընդարձակ փաստարկութիւններ, որոնք սակայն չեն ներկայացնիր ունէ արժէք:

Օրմանեան ինքն ալ Իրազնկի պէս կը հաւատայ եւ կ'ընդունի թէ անիկա Եւրոպայէն ողջամբ դարձած է Հայաստան եւ իր պաշտօնը շարունակած:

Իրողութիւնը սակայն սա է որ Սեփիսմոս Սարմասեցի կաթողիկոս իր Եւրոպայի առաքելութենէն չէ կրցած ողջամբ դառնալ Հայաստան ինչպէս կը կարծեն Զամիշեան, Օրմանեան եւ Իրազնկ:

Զարմանալի է որ Օրմանեան Ս. որ իր այդ մեծ աշխատութեան մէջ խղճամիտ քննութիւններով այնքան շփոթութիւններ եւ կնճիռներ լուծած է, այս կէտին մէջ ենթարկուած է, խոշոր շփոթութեան մը

և ամբողջ իրար խառնած է գրեթէ ժամանակակից և գործունէութեամբ իրարու նըմանող երկու համանուն կաթողիկոսներու՝ Սեպիակոս Սարմասեցիի և Սեպիակոս Աղբնջեցիի գործերը և մոլորած է ժամանակագրական քառսի մը մէջ։ Այնպէս որ Ազգասպետմի Բ. Հատորին Ստեփանոս Ե. Սարմասեցի և Միքայէլ Սերաստացի կաթողիկոսներուն վերաբերեալ էջերը (էջ 2238-2267) կը կարօտին հիմնական սրբագրութեան և բացարձակ վերակալմութեան։

Նախ և առաջ պէտք է ըսել թէ «Իրազեկ» և Օրմանեան (ինչպէս նաև Չամիչեան) համոձայն են անոր պաշտօնավարութեան սկզբնաւորութեան մասին զոր կը զննէ 1541։

Այս թուականը փոփոխութեան ենթարկելու պատճառ մը չկայ առ այժմ, վասնզի տարբեր թուական մը զննելու համար ռեէգրաւոր վաւերագիր չկայ։

Սակայն 1547ը — ինչպէս «Իրազեկ» կը կարծէ — անոր պաշտօնավարութեան վախճանը չենք կրնար համարել, քանի որ զինքն այդ թուականէն յետոյ է որ Եւրոպա կը գտնենք իրր խնդրարկու կամ աղբնաբեկու։

Օրմանեան կը կարծէ թէ Ստեփանոսի ճամբորդութեան զլրատող շարժառիթն էր Կ. Պոլսոյ մէջ կարգադրել Մայր-Աթոռի ապագայ կացութիւնը, քանի որ թրքական տիրապետութեան կ'ենթարկուէր երկիրը (Ազգասպետմ, էջ 2239)։ Սակայն Կ. Պոլսոյ մէջ «օգտակար ձեռնարկ մը ընելէ յուսարեկ» Ստեփանոս մտածեց Եւրոպա անցնիլ և եւրոպական քրիստոնեայ տէրութեանց հետ թանակցելով օգնութեան և նպաստի արդիւնքներ ձեռք բերել և զարգացման միջոցներ ձարելով իւր աթոռը բարձրացնել» (նոյն էջ 2240)։

Սակայն այս պատմութիւնը շատ հաւանական չէ, քանի որ Ստեփանոս եթէ տրամադրուած չլլար առաջուց Եւրոպա անցնելու իրեն հետ պիտի չունենար այն խնդրադրները որոնք ներկայացուցած էր Վենետիկի հասարակապետութեան։

Հետեւաբար աւելի հաւանական կը նուկատենք Հ. Ն. Ակինեանի կարծիքը և տեսութիւնները որոնք իրենց աղբիւր ունին Դուալէր Արէնթինուսի գրութիւններ,

որոնցմէ օգտուած է նաև Չամիչեան, (Գ. հտ. էջ 517-518) Ստեփանոս Սարմասեցիի վրայ խօսած տառն։

Ահա Հ. Ն. Ակինեանի կարծիքը.

Ստեփանոս Սարմասեցի «բազմաթիւ ճանապարհորդութիւններով յերոպա դուրացած ի մերձուտ եւրոպական քաղաքակրթութեան, և ըմբռնած ինքնօրէն աղիկամի ժողովրդոց վայելած կեանքի քաղցրութիւնը, կը համեմատէ զայն իւր ազգին վիճակուած բախտին հետ և կը զգայ օտար լուծին դառնութիւնը իւր բոլոր հետեւութիւններով։ Կը ծագի իւր սրտին մէջ յանդուգն խորհուրդը՝ թօթափել պարսիկ լուծն և ազատութեան հանել ազգը։ Այս միտքը աւելի կ'ուսճանայ իւր մէջ, երբ կաթողիկոսութեան գահին վրայ ազգին ճակատագիրն իւր ձեռաց մէջ կը տեսնէ։ Իբրև մարդօտի բնաւորութեան տէր և զգօնամիտ (vir humanus et bonae mentis) դժուարին չէր իրեն ոգիներ յանկուցանել ինքն։ Կը հաւաքէ իւր շուրջը պարսկահայաստանի հայ մեղիքները և կը պարզէ իւր խորհուրդը անոնց, հնարաւոր ընծայելով անոնց եւրոպական քրիստոնեայ պետութեանց միջամտութիւնը, որոնց պիտի դիմէր ինքը յանուն հայ մեղիքներու՝ օգնութիւն խնդրելու, միջնորդ առնելով իրեն ասոր համար նաև Հռովմայ քահանայապետին հօր ազդեցութիւնը։ Իւր ծրագրերը կ'երևայ թէ հաճոյ անցած է մեղիքներուն, որոնք կը հաւանին և նոյն հետայն թղթեր կը խմբագրուին (1547) Եւրոպայի քրիստոնեայ ինքնակալներու հասցէին, ամէն փորձէ յառաջ անոնց միջամտութիւնն ապահովելու համար։

«Պատգամաւորութեան գլուխ պիտի անցնէր ինքնին կաթողիկոսը որ նաև բնութանցի պիտի բացատրէր իրաց զրութիւնը արեւելեան հոնգամանաց անտեղեակ պաշտօնէութեանց։

«Կաթողիկոսն ծանրաբեռնուած թղթերով կը մեկնի իջմիածնէն հետն առած արքեպիսկոպոս մը և եպիսկոպոս մը, ճանապարհն կ'երևայ թէ Պոլսոյ վրայէն եղած է ընդ ծով գէպի Վենետիկ. հոն ժամանակ մը հանգիստ առած է և այս առթիւ ներկայացուցած Դօմին' Հայ Մեղիքներու մէկ թուղթն, ուղղուած Վենետիկի հասարակապետութեան, 1547 թուակիր։ Այս թղթին

իտալերէն թարգմանութիւնն պահուած է վենետիկի զիւանին մէջ, որ վերնագիր կը կրէ «Աղերսագիր Տերանց Հայոց»։ (Տես այս գիրը Հայ Վեմէս. Ալիւան, 1896 էջ 329-330)։

«Ասորմաստեցի անկէ անցաւ Հոռոմ (1548-1549)։ Նոյն ժամանանակ Պետրոսի աթոռին վրայ կը բազմէր Պաւղոս Գ. քահանայապետը։ Կաթողիկոսը իւր հնազանդութիւնն յայտնեց քահանայապետին ի ձեռն Մարկիղոս կարտինալին, որուն յանձնեց ապա կարտինալաց ժողովը Հայոց կաթողիկոսին հետ կարեւոր բանակցութիւնք տածել։ Յաւիտենական քաղաքը գրեթէ երկու տարի մնաց կաթողիկոսը, երբ կորսնցուց նաեւ իւր աղբթերակացիներէն մին՝ եպիսկոպոսը։ Այս երկար միջոցն ի Հոռոմ անշուշտ գործածեց արեւելեան խնդրոյն ի նպաստ մտքեր համոզելու և քահանայապետն Հայոց դատին համար շահելու։ Հոռոմայ զիւաններու մէջ գտնուելու են ապահովապէս այս նկատմամբ շահագրգիռ վաւերագիրներ։ Պ. Գուալտէր Արենթինուս, որ մտերիմ յարաբերութեան մէջ ապրած էր կաթողիկոսին հետ ի Հոռոմ, ճանչցած է զինքը, «այր մարդամօտի և զգօնամիրտ»։ 1550 ին մեկնեցաւ Հոռոմէ՝ ըստ Գուալտէրի, երթալու առ Կարոլոս Ե. ի Գերմանիա և անկէ Լեհաստանի և Ռուսաստանի վրայէն հայրենիք վերադառնալու»։ . . . «1551ին իլեմբերգ կը պատահինք կաթողիկոսին, ուր եկած էր անշուշտ նաեւ Լեհաց թագաւորին հետ բանակցութեան մէջ մտնելու համար։ Նոյնպիսի մտօք ապահովապէս պիտի անցնէր ասկէ երկար ճանապարհով Մոսկուա, Ռուսաց Զարն ալ ի զինակցութիւն յորդորելու։ Բայց իւր մեծ ծրագրին կէս ճանապարհին վրայ՝ իլեմբերգ կը հասնի իրեն կենաց կատարածը, կը վախճանի նոյն 1551 տարւոյն վերջերը և կը թաղուի մայր եկեղեցւոյն մէջ, ուր պահուած է ցայսօր տապանաքարն գեղեցիկ քանդակով մը՝ որ կը ներկայացնէ զկաթողիկոսն լատինական եկեղեցական տարազի մէջ։ (Տես Հանդէս Ամսօրեայ 1917-18 էջ 145-148)։

Հ. Ակինեան հետեզոյութեամբ Զամիշեանի անոր բնակութիւնը ի Հոռոմ երկու տարի կը նշանակէ (1548-1549) մինչ շատ որոշ և յստակ կերպով Ստեփանոս կաթո-

ղիկոս ճշդած է իւր ի Հոռոմ ժամանումին տունը։ Առ եթովպացի Պետրոս Արքեպիսկոս ուղղեալ կոնդակին մէջ որ 1549 Սեպ. 6 ին գրած է «Ի կայսերանիստ և ի մայրաքաղաքն մեծ Հոռոմ» կ'ըսէ թէ հոն եկած և բնակած է վեց ամիս։ (Տես Հայագատում էջ 592-593)։

Ուրեմն 1549 մարտին հասած է Հոռոմ և ոչ թէ 1548 ին։ Զինքը տակաւին Հոռոմ կը գտնենք 1550 ին (Կամենից, էջ 162)։

Եւ որովհետեւ Հ. Ակինեան կը հաւատարէ թէ Գուալտէր կը վկայէ թէ 1550 ին մեկնեցաւ Հոռոմէն «երթալու առ Կարոլոս Ե. ի Գերմանիա» ուրեմն ընդամենը տարի մը բնակած է Հոռոմ։

Գալով իւր մահուան թուականին Հ. Ն. Ակինեան «1551 տարւոյն վերջերը» կը նշանակէ, մինչ վաւերագիր մը կը հաստատէ թէ մեռած է 1552 Յունուար 14 ին. «Ի թվին Հայոց ՌԱ Յունվարի 14 Տէր Ստեփանոս Էջմիածնու կաթողիկոսն եկն ի Ֆռանգիստանու Իլով քաղաքն և անդ վախճանեցաւ» (Տես Կամենից, էջ 19. «Տարեգրք Կամենիցայ» բաժինին մէջ)։

Հ. Ներսէս Ակինեան հաւանօրէն աւելի կարեւորութիւն տուած է Ստեփանոս Ռօշքեանի ժամանակագրութեան ուր 1551 թուականին տակ գրուած է հետեւեալը.

«Ստեփանոս կաթողիկոսն Էջմիածնի, կամ ընկեցեալ յաթոսոյն, կամ իւրովի թողեալ երթայ ի Հոռոմ, եւ կատարեալ գնազանդութիւն և զուխտն իւր, գայ ի Լէօպոլիս, և մեռանի յայսմ ամի, որպէս ցուցանէ գերեզմանաքարին նորա գիրն. «Hoc sepulcrum est Rev. Patris Stephani Patriarche Majoris Armenie, Rome fuit et Leopoli adueniens, animam suam Deo tradidit. 1551)». (Տես Կամենից, էջ 135)։

Թուականի տարբերութիւնը որ երկու յիշատակարանները ունին մեկնութեան կը կարօտի, սակայն աւելի հաւանական է 1552 Յունուար 14-ը ընդունիլ իւրր վաւերական իւրր օրը օրին կատարուած արձանագրութիւն մը, մինչ տապանաքարը եւ Ռօշքեանի ժամանակագրութիւնը ժամանակ անցնելէ յետոյ գիրի առնուած են։

Օրմանեան Ս., որուն ծանօթ են Մեկլիքներու ստորագրած վաւերագիրը, Զամիշեանի գրածները եւ եթովպացի Պետրոս Արքեպիսկոպոսին տրուած վկայականը,

կ'ըսէ թէ «ազգային յիշատակարաններ և ժամանակագիրներ բնաւ ակնարկ մը չունին Ստեփանոսի Հոռմ երթալուն վրայ, եւ կը հաւաստէ թէ «Լեհաստանի յիշատակներ ալ մեզի յատուկ մանրամասնութիւններ չեն տար Ստեփանոսի գործունէութենէն, որ կարծես թէ անցած տեղերուն մէջ բնաւ հետք չէ թողուցած, անցած ըլլալուն վրայ կասկած յարուցանելու չափ», ուստի հետեւելով Չամբիկեանի գայն կը դարձնէ Էջմիածին 1551 ին եւ հիմնուելով այդ թուականէն յետոյ մինչև 1567 Ստեփանոս կաթողիկոսի մը յիշատակութեանց, կը հետեւցնէ թէ Սալմաստեցիին ապրած է մինչև այդ թուականները:

Եթէ Օրմանեան այդ տողերը գրած ատեն տեսած ըլլար Ռօշքեանի ժամանակագրութիւնը կամ անկէ քաղուած արարտունուած վերոգրեալ տողերը⁽¹⁾, շատ մը հանգոյցներ լուծուած պիտի ըլլային իրեն համար: Պիտի ճշդէր ան Ստեփանոս Սալմաստեցիի մահուան թուականը (1552 Յունուար 14) և հետեւորար անոր իշխանութեան տեղութիւնը, եւ յիշատակուած միւս Ստեփանոսներուն ո՞վ ըլլալը:

Ալիշան տեղ մը Ստեփանոսը 1551 կամ 1552 ին վախճանած կ'ենթադրէ Էջմիածինի մէջ (Արարատ, էջ 231) ինչ որ ճիշդ պիտի ըլլար եթէ տեղւոյ սխալը չըլլար:

Օրմանեան որ առհասարակ ժամանակագրական հանգոյցները լուծել կը սիրէ, զարմանալի է որ չէ կրցած իր դէմ ելլող զօրութիւնը հարթել և 1552էն յետոյ զանազան թուականներով Ստեփանոս կաթողիկոսի մը յիշատակութիւններէն վրիպած՝ կարծած է թէ Սալմաստեցի ապրած է մինչև 1567: Զինքը խաբող Չամբիկեանն է զլխաւոր պատճառը այս չիֆթութեան (Տես Չամբիկեան Կ. Հտ. էջ 519):

Եւ 1553 ին, 1564 ին և 1566 ին գրուած յիշատակարաններու մէջ Ստեփանոս կաթողիկոսի մը գոյութիւնը (Տես Չամբիկեան Կ. հտ. էջ 519, Արարատ էջ 230, և ծանադարհորդութիւն ի Լեհաստան, Հ. Միւնաս Բժշկեան 1830 Վենետիկ էջ 143)

(1) Օրմանեան Հ. Ալիշանի Կամեկից հատորը ձեռքին տակ չունէր այդ էջերը գրած ատեն ապահովարար Շատ վերջերը իբր աղբիւր գործածել սկսած է այդ հատորը:

պատճառ եղած է Օրմանեանը վրիպեցնելու:

Օրմանեան նոյնպէս չէ կրցած գիտնալ թէ զրեթէ ժամանակակից ուրիշ Ստեփանոս կաթողիկոս մըն ալ գտնուած է որ Եւրոպա այցելած է Սալմաստեցիին պէս⁽¹⁾:

Այս կաթողիկոսն ալ է Ստեփանոս Առնջեցիին որուն պաշտօնավարութեան սկիզբը հաղիւ 1568 կ'ենթադրէ Օրմանեան, Դաւրիթեցիէն այդ թուականին առաջին անգամ յիշուած ըլլալուն համար. (Տես Ազգապատմ էջ 2263):

Օրմանեան կ'ըսէ թէ «ինչպէս ուրիշ շատ մը կաթողիկոսներուն, նոյնպէս Առնջեցիին ալ նախընթացին վրայ բան մը պիտի չկարենանք պատմել, և ոչ ալ իր գործունէութեան մասին բան մը գիտենք, և կ'երեւի թէ երկարակեաց ալ եղած չէ... և ամենայն վատահոթեամբ կը հետեւցնենք Միքայէլի կենդանութեան անոր վախճանած ըլլալը, առանց կարենալու ժամանակը ճշդելու»: (Ազգապատմ էջ 2264):

Օրմանեան եթէ տեսած ըլլար Ալիշանի Կամեկից հատորը շատ հաւանական է որ 1552 էն յետոյ Ստեփանոսի անունով յիշատակարաններուն ամբողջ Առնջեցիին պատկանիլը, որով բաւական երկարատեւ կաթողիկոսութիւն վարելը, կ'ընդունէր ինչպէս նաեւ կը ծանօթանար անոր Եւրոպա ուղեորութեան, որուն բոլորովին անտեղեակ է:

Այս չիֆթութեան մէջ կարեւոր դեր մը ունի Առաքել Դաւրիթեցի որ իբր ժամանակով ամէնէն մերձաւոր պատմագիրը, աղբիւր ծառայած է և իր սխալ ժամանակագրութեամբ չիֆթութեան մատնած է Օրմանեանը:

Դաւրիթեցի 1541 ին Ստեփանոս Սալ-

(1) Հոս անցողակի գիտել տալ աւելորդ չըլլայ նոյն օրերուն Եւրոպա էր նաեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը՝ որ նոյնպէս Սեփանոս անուն ունի: Կամենիցի տարեգրութեանց մէջ (Կամենից էջ 18) 1549 ին կը կարգանք թէ «Տէր Ստեփանոս Ըստամբուլու պատրիարքն եկն ի Կամենից և կամենիցն քարոզեց»:

Արդարեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքն է 1550-1561 Ստեփանոս վարդապետ, որուն ժամանակագրութիւնն ալ պէտք է սրբադրել, քանի որ 1549 ին արդէն իբր պատրիարք կը յիշուի: Հաւանական է նախագրել թէ անկա Ստեփանոս Սալմաստեցիին ընկերացած է Կ. Պոլսէն:

մաստեղի աթոռակից ձեռնադրուելը կը հաստատէ եւ 1545 ին անոր աթոռակից կուտայ Միքայէլ Սերաստացին:

1557 ին Ստեփանոս Սարմասեցի (+ 1552) և Միքայէլ Սերաստացի իբր թէ իրենց աթոռակից կ'առնեն Բարսեղ և Գրիգոր Վաղարշապատցիները, և վերջապէս 1567 ին դարձեալ իբր թէ Միքայէլ, Բարսեղ և Գրիգոր իրենց աթոռակից կ'առնեն Ստեփանոս Առնցեցին:

Այս ժամանակադրութիւնը սակայն կը քանդուի 1552 ին Ստեփանոս կաթողիկոս Սարմաստեցիի անհերքելի մահուան իրողութեամբ:

Ուստի կը խորհինք որ 1557 ին Միքայէլի հետ յիշուած Ստեփանոսը պէտք է ըլլայ Առնցեցին որ առնուազն այդ թուականին օծակից պէտք է եղած ըլլայ, և ոչ թէ 1567 ին, քանի որ անսուտ յիշատակարաններ անոր իշխանութեան վրայ եղած ըլլալը կը յիշեն այդ թուականէն աւտայ:

Այսպէս յիշատակարան մը, որ Չամիչեանի ալ ծանօթ պէտք է ըլլայ, 1553 ին արդէն զայն կաթողիկոսական աթոռի վերայ ցոյց կուտայ:

Ահա այդ յիշատակարանը.

«Կրկին նորոգեցաւ . . . Աւետարանս ի թվականութեան Հայոց ՌԲ. (= 1553) յունվար ամսոյ Գ. ի գաւառն ի Կեսարիոյ, ի մեծահոգակ սուրբ ուխտս ի դուռն Կարապետին, ի հայրապետութեան Տէր Սեփանոս կաթողիկոսին և . . . » (Տես Մայր Յուշակ հայերէն ձեռագրաց վեներիկի, էջ 317):

Նկատելով որ Ստեփանոս Սարմաստեցի մեռած էր 1552 Յունվար 14 ին, տարի մը յետոյ 1553 Յունվարին թերեւ կարելի է խորհիլ կրնային անգիտակ ըլլալ անոր մահուան Կեսարիոյ մէջ և սխալմամբ զայն յիշել: Սակայն կարելի է նոյն տոնն մը տածել թէ յիշատակարանը կը պատկանի ուրիշ Ստեփանոսի մը՝ յաջորդող Սարմաստեցիին՝ որ ուրիշ մէկը չի կրնար ըլլալ, եթէ ոչ Առնցեցին:

Ուստի 1552 ին իսկ անիկա պաշտօնի մտած կրնանք համարել: Տասը տարի յետոյ զինքը կը գտնենք Կամենից, ինչպէս կը հաստատեն երկու յիշատակարաններ, մին հայերէն և միւսը թաթարերէն:

Առաջինը որ կը գտնուի Կամենից պահուած տարեգիրքի մը մէջ, որ գրուած է Տէր Յովհաննէս քհ. է 1560 էն մինչև 1610 անցքերու մասին, ունի հետեւեալ տողերը.

«Թվ. ՌԺԱ. (= 1562) Հայոց ազգիս Տէր Ստեփաննոս Առնցեցի կաթողիկոսն եկաւ ի Կամենիցս ստոյգ և ճշմարիտ ճանապարհաւ. և եկաց ի Կամենիցս՝ ի Հրեշտակապետացն մինչև ի տնօրէնութիւն Գրիստոսի, և ապա զնաց յիլով քաղաքն, և անդ ընդունելի և պատուելի եղաւ Գրիստոնէից և ապա դարձեալ եկն ի Կամենիցս: Եւ էին ընդ նմա Տէր Զաքարիոս եպիսկոպոս և Տէր Դաւիթ վարդապետ և Լուսիկ անուն սարկաւազ մի. զոր մեզ եկին. և զՍ. Լուսաւորչին օրհնութիւն ետուն: Բայց մեծ զորմանք զմեզ կալաւ. որ ի յայս աշխարհս զՍ. Էջմիածնայ գկաթողիկոս տեսաք. վասնզի յօրէ յօրմէ հետէ զՍ. Էջմիածնայ աթոռն կարգել է Ս. Լուսաւորչին մեր Հայոց ազգիս՝ մինչև ցոյցմ կաթողիկոս ի յայս աշխարհս բնաւ ոք չէր տեսեալ, զայն մերոյ տեսեալ, և Աստուծոյ փառս մատուցեալ որ զմեզ այնպիսի ճշմարիտ քահանայապետին տեսոյն արժանացոյց»: (Կամենից, էջ 22):

Իսկ երկրորդը հետեւեալն է.

«Եւազըլաբլ, Իլով չահարինայ, Գօլէկայ սնայ Սուրբ Աստուածածիննինկ, կարողիկոս լուխանայ Տէր Սեփանոս նունկ, ախպաշըլընայ Տէր Գրիգոր արհիախաշնինկ վանըլ երեսփոխան խնայ, պարոն Օհաս, Ատապէլ օղու, տայ պարոն Հրիհոր, բան Ահան օղունուն Թվ. ՌԺԱ. (= 1562) (Տես Մայր Յուշակ հայերէն ձեռագրաց վեներիկի. Ա. հտ. էջ 837):

Օրմանեան բոլորովին անգիտակ է այս երկու յիշատակարաններուն, որոնք գէթ հինգ տարի կը կանխեն անոր պաշտօնավարութեան համար իբր սկիզբ նշանակած թուականէն (1567) և որոնք իրենց սկզբնազիր հանգամանքով ջախջախիչ փաստեր են, որոնք հերքում չեն վերցնել:

Միայն զարմանալի է որ յիշատակագիր քահանան առաջին յիշատակարանին մէջ չտեսնուած և չլսուած բան մը կը համարէ կաթողիկոսի մը այդ կողմերը այցը, մինչ այդ թուականէն տասը տարի առաջ Կամենից այցելած և հոն իսկ մեռած էր Ստեփանոս Սարմաստեցի (1552) և ալ ա-

ւելի առաջ, չորսը 1485 թուականին հոն գտնուած էր Յովհաննէս կաթողիկոս «Աւջակիր», ինչպէս Ստեփանոս Ռօջքեան հաւաստած է հիմնուելով Էջմիածնի «Կոնդակ Նուիրակացի» վրայ: (Տես Կառննկից, էջ 135):

Սակայն այս պարագան երկրորդական նշանակութիւն ունի, և աւելի անգիտակցութեան մը կամ յիշատակագիր քահանային այդ կողմեր նոր եկած ըլլալուն արդիւնքը կրնայ ըլլալ:

Գիտելի գլխաւոր կէտն այն է որ յիշատակարանին գրիչը իր ծննդավայրովը որոշելով Ստեփանոս կաթողիկոսը, անհերքելի փաստ մը կուտայ գէթ 1562ին անոր կաթողիկոսացման, որով զուցէ 1553ի յիշատակարանին համար երկրացութիւն մը կրնայ ստեղծուիլ:

1552ին Ստեփանոս Սալմաստեցի մեռած է՝ անհերքելի փաստով եւ 1562ին Ստեփանոս Առնջեցի կաթողիկոս է նոյնքան անառարկելի ապացոյցով:

Ուրեմն Ալիշանի մէջ բերած ի Կաֆա 1564ին զողափարուած ձեռագիրի մը մէջ յիշատակուած Ստեփանոս կաթողիկոսը (տե՛ս, Արարս էջ 230) կրնանք ըսել անվարան թէ զարծեալ Առնջեցիին է և ոչ թէ ըստ Օրմանեանի Սարմասեցիին:

Անմիտելի է այս տեսութիւնը երբ նշկատի առնենք թէ տարի մը յետոյ՝ 1565ին Լեհաստանի մայրաքաղաքին մէջ գրուած պարզատումարի մը յիշատակարանին մէջ օրուան կաթողիկոսը կ'անուանուի իր ծննդավայրովը «Տէր Սեփանոս Առնձեցի» (տե՛ս, Յուցակ Հայ Զեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա, Տաշեան էջ 38) և ուէ տարակոյս չի թողուր այլ ևս Սալմաստեցիին հետ չիոթելու:

Նոյնպէս Կամենից քաղաքի յիշատակարաններուն 1566 սեպտեմբեր 1 թուականով արձանագրութիւնը «ի կարողիկոսութեան Տեսն Տէր Սեփանոսի» (տե՛ս, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան. Հ. Միշաս Բժիշկեան 1830, Վենետիկ, էջ 143) նոյնպէս պէտք է Առնջեցիի վերաբերի և ոչ Սալմաստեցիի, ինչպէս սխալմամբ կարծած է Օրմանեան:

Վիեննայի կայսերական մատենադարանին մէջ պահուած 1567ին Իլովի մէջ գրուած Սաղմոսի մը յիշատակարանը (տե՛ս Կամենից էջ 164 կամ Յուցակ Հայ Զեռա-

գրաց կայս. մատենադարանին ի Վիեննա, էջ 22) — որ կ'երեւայ թէ նոյնպէս Օրմանեանի անձանօթ միացած է — որոշապէս կը հաստատէ թէ Առնջեցի տակաւին իշխանութեան վրայ է և թերեւ միակ զահակն է, վասնզի կ'ըսէ «գրեցաւ սա ի թագաւորութեան այսմ աշխարհիս Գլու Յիկմոնդ Ակուստոսին և ի կարողիկոսութեան Ս. Էջմիածնի Տէր Սեփանոս Առնձեցւոյ, և ի եպիսկոպոսութեան այս նահանգիս Գրիգոր վարդապետի Վանեցւոյ»:

Նշանակելի է որ ժամանակակից աթոռակիցները չեն յիշուիր:

Այս երեւոյթը անով կրնանք մեկնել թէ Ստեփանոս Առնջեցի զեռ Եւրոպա էր թերեւ, կամ զայն իրենց մօտ կը զգային և զայն միայն կը յիշատակէին, մօտէն ճանչցած ըլլալով:

Սակայն այս տեսութիւնը կը ժխտէ 1572ին Մոկսի Ս. Վարդան վանքը գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը (տե՛ս, Յուցակ Զեռագրաց Վասպուրականի, էջ 676) որ զարձեալ Ստեփանոսը կը յիշէ՝ առանց Միքայէլ Սեբաստացիին կամ ուրիշ աթոռակից մը միասին ունենալու:

Ահա այդ յիշատակարանին բառերը: «Իսկ կաթողիկոսութեան Հայկողեան սեռի Տէր Գրիգորիս Աղթամարեցի եւ Տէր Սեփանոսի Էջմիածնին եւ մականուն(ըն)՝ Զրպլախ կոչի եւ Տէր Աստուած(ն) Իսրայէլի Որ պահապանն է աննիրհելի Պահէ զաթոս հայրապետիս Հաստատ եւ անշարժ վերայ վիմիս»:

Այս յիշատակարանը որ անոր մականուն մը ևս կուտայ, — Զրպլախ կոչելով զայն — աւելի մեղ կը մղէ մտածել թէ Ստեփանոս Սալմաստեցիի անմիջական յաջորդը եղած է Ստեփանոս Առնջեցի 1552ին, որ իրեն աթոռակիցներուն մէջ ունէր նաեւ Միքայէլ Սեբաստացիին, Բարսեղը, Գրիգորը, և այլն:

Ինքն է բուն կաթողիկոսը, որ անընշան ոք չէ, և ոչ ալ սակաւակեաց, ինչպէս կը կարծէ Օրմանեան, կամ Զամիշեան՝ որ միայն երկու տարի (1573-1575) կաթողիկոսութիւն վարած ցոյց կուտայ զայն (Գ. հտ. էջ 525):

Անիկա գործօն ղեր մը կատարած է. ինքն է ղեկավարող ուժը Սալմաստեցիէ

յետոյ շարունակելով անոր գործը Եւրոպայի մէջ, իր ձեռնարկներուն ուժ տալու գերը թողով միայն իր աթոռակիցին՝ Միքայէլի Սերաստացիի որ անոր Եւրոպա մեկնած տարին (1562) Սերաստիոյ մէջ ժողով մը կը գումարէր, Արգար զպիրի թագաւորացն ըլլալը հաստատելու և իրը աշխարհական պատգամաւոր Եւրոպա զրկելու համար:

Ստեփանոս Առնջեցի պաշտօնավարած է ինչպէս վերոյիշեալ վաւերագիրները կը հաստատէին, 1552էն մինչև 1572 և թեւ ըստ աւելի ուշ, այսինքն աւելի քան քսան տարիներ, պաշտօնավարութեան տեւողութիւն որ շատ քիչ կաթողիկոսներ կրցած են ունենալ:

Հ. Ներսէս Ակինեան (Հ. Ա. 1917/18 էջ 145-148) Ստեփանոս Սալմաստեցիի վերայ խօսած ատեն կ'ըսէ թէ «կաթողիկոսն ... կը մեկնի Էջմիածնէն հեռն առած արքայակոյտս մը և արքայակոյտս մը» որոնցմէ եւ պիտկոյտը կը կորսնցնէ Հոռոմի մէջ: (Նոյնը կը հաստատէ Չամբաշեան. Գ. հտ. էջ 517-518):

Եթէ ճիշտ է այս տեղեկութիւնը տեղի կայ մտածելու թէ թերևս Արքայակոյտը նոյն ինքն Առնջեցին էր, որ յետոյ կրկին թերևս

Եւրոպա զրկել յարմար դատուած է անոր ընդհատուած գործը շարունակելու համար:

Ստեփանոս այս մասին որոշ տուեալ մը չունինք: Կարելի է նոյնացնել զինքը նաև Կ. Պոլսոյ Ստեփանոս պատրիարքին հետ (1550-1567) որ ինչպէս յայտնի է Ստեփանոս Սալմաստեցիի հետ 1549ին Եւրոպա էր և որ 1561ին կրնայ Էջմիածնայ կաթողիկոս ընտրուած ըլլալ և 1562ին անցնիլ Եւրոպա:

Այդ պարագային Վենետիկի վանքը պահուած 1553ին գրուած ձեռագիրին մէջ յիշատակուած Ստեփանոս կաթողիկոսը, պէտք է ենթադրել թէ 1552ին իրով մեռած սակայն իր մօհը Կեսարիոյ մէջ արձապանգ չգտած՝ Ստեփանոս Սալմաստեցիին կը վերաբերի և Առնջեցի Ստեփանոսը 1561ին պաշտօնի մտած է:

Այդ պարագային Առնջեցիի կաթողիկոսութեան տեղութիւնը հարկ կ'ըլլայ ընդունիլ 1561-1572-... և ոչ թէ 1552-1572-...:

Այս կէտը սակայն կը կարօտի քննութեան, վասնզի չափազանց խնդրական է, թէև հաւանականութենէ ալ զուրկ չէ:

13 Յուլիս 1931

Դանիթե

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, Համեմատական-Գնահատական Ուսումնասիրութիւն: Գրեց Գրեկ. Հ. Արքեպիսկոպոս Վ. Մատիկեան: Վ. Եննա, 1930, երես 341, Գիմ Ժր, 4.— Ազգ. Մատ. Թիւ 22:

Ողբացեալ Հ. Ա. Վ. Մատիկեանի սոյն հատորը արտատպուած է Հանդիս Աւստրալիայէն: Կը բովանդակէ Յառաջարան մը և ամփոփ Ներածութիւն մը: Գրքին պարունակութիւնը երկու գլխաւոր մասերու բաժնուած է. Ա.— Ազգային աղբիւրներ Արայի մասին. և Բ.— Օտար աղբիւրներ Արայի մասին և համեմատութիւններ:

Ներածութեան մէջ հեղինակը կը շեշտէ Արայի ուսումնասիրութեան կարևորութիւնը հայ ազգի ծագման բազմակնճիտ հարցին լուսարանութեան տեսակէտով: «Արայի Գեղեցիկը մեր գիցարանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է, որ իր քնքոյշ և հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով զուրս կը ցայ-

տեցընէ Հայուն խրոխտ բայց և մաքուր և ազնիւ հոգին» (էջ 3-4): Դարձեալ. «Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ Հայ ազգին ծագման մը յարեալ քննարկել և ճշտել» (4): Մատիկեանի այս հաւաստումին ճշգրտութեանը վրայ տարակուսողներ եթէ կան ներկայ հատորի ընթերցումը պիտի փարատէ իրենց կասկածը: Հեղինակին աշխատութեան նպատակն է Արայի «հայկական նկարագիրն ու միայն փրկել, այլ աւելի ևս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձևին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ և հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խումբին հասարակաց աշխարհայեացքին մէկ մասը կը կազմէր» (5): Գրքին հետագայ էջերուն մէջ ներկայացուած Արայի Գեղեցիկին համապատասխան օտար առասպելները և կատարուած համեմատական քննութիւնները կը հաստատեն հեղինակին սոյն առաջադրութիւնը:

Հատորիս Ա. Մասը բաժնուած է 4 գլ-